

БЕРКАЛЕЦЬ Т. Я., директор, вчитель методист

*Комунального закладу «Полтавська загальноосвітня школа I-III ступенів
№ 38 Полтавської міської ради Полтавської області»*

ІСТОРИЧНА КАРИКАТУРА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ТЕНДЕНЦІЙ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА: МЕТОДИЧНИЙ АСПЕКТ

Державний стандарт базової та повної загальної середньої освіти зазначає: «Метою освітньої галузі «Суспільствознавство» є особистісний розвиток учня, формування його соціальної і громадянської компетенцій шляхом засвоєння різних видів соціального досвіду, що складається із загальнолюдських, загальнокультурних та національних цінностей, соціальних норм, громадянської активності, прийнятої в суспільстві поведінки, толерантного ставлення до відмінностей культур, традицій і різних думок». Результатом навчання стають набуті учнями вміння та навички, досвід різних видів діяльності, знання, ціннісні орієнтири, у своїй сукупності вони складають набір компетентностей.

Компетентність – спеціальним шляхом структурований (організований) набір знань, умінь, навичок і ставлень, що їх набувають у процесі навчання. У сучасній методиці розрізняють такі основні історичні компетенції: хронологічна, просторова, інформаційна, мовленнєва, логічна, аксіологічна.

Розвиток таких компетенцій та їх обов'язкова взаємодія визначають успішність навчального процесу. Не останню роль у формуванні вмінь учнів відіграє інформаційна компетентність – вміння учнів працювати з джерелами історичної інформації, систематизувати її, інтерпретувати зміст історичних джерел, критично аналізувати, порівнювати та оцінювати їх, виявляти тенденційну інформацію та пояснювати її необ'єктивність. Для

формування цього виду компетентності використовують дві групи методів: робота з текстовими джерелами, робота з візуальними джерелами. Особливе місце серед візуальних джерел, що використовуються на уроках історії, посідає карикатура.

Карикатура (від італійського *caricatura*, від *caricare* – перебільшувати) – зображення, в якому свідомо створюється комічний ефект, один з видів графіки. Зазвичай використовується як ілюстрація до злободенних статей в різні історичні епохи.

Не слід вважати використання карикатур новацією в методиці викладання історії. Карикатури використовувались і в радянських підручниках, переважно в курсі Всесвітньої історії, та вважалися одним з основних засобів унаочнення матеріалу. Невтрачена цінність карикатури і зараз. За останній час значно розширився спектр осіб, подій та явищ, над якими можна жартувати. Використання карикатури певного історичного періоду, створює у школярів емоційний образ епохи, дає привід до роздумів про ту чи ту подію.

Свого часу А. А. Вагін виділив два типи карикатур:

- карикатура-ілюстрація, що доповнює розповідь вчителя та не потребує додаткового тлумачення,
- карикатура-характеристика, що підкреслює окремі риси історичного явища, події [1].

До цієї класифікації слід додати карикатуру-портрет, що розкриває образ історичного діяча з негативного боку. Демонстрація даного типу карикатур має супроводжуватись влучними висловами. Четвертим типом є карикатура-символ, у якій ступінь узагальнення історичного знання наближається до рівня зорового сигналу, емблеми.

Як жанр карикатура з'явилася давно і була покликана доносити інформацію, а точніше – інтерпретацію того чи іншого явища до неписьменного населення. Карикатура як вид мистецтва має давні витоки.

Так, перші символічні гумористичні зображення можна зустріти ще в часи Стародавньої Єгипетської цивілізації. Хоча більшість дослідників вважають, що єгипетській культурі гумор не притаманний, але саме там зародились класичні гумористичні символи: «свиня», як символ неохайності, лінощів; «собаче життя», як символ бідності та інші. Також на пам'ятках Стародавньої Греції і Риму присутні численні зображення гумористичного і сатиричного характеру. В добу Середньовіччя популярними були образи овець та вовка, для зображення підступності та жадібності католицької церкви.

І все ж, карикатура як самостійний жанр з'являється в епоху Ренесансу – як малюнок кількома швидкими розчерками пера на аркушику паперу. Подальше її поширення пов'язане з розвитком книгодрукування і освоєнням техніки гравюри. Найбільш частим прийомом виявляється пониження об'єкту, що зображається, і насмішка над владою. Так, за часів Французької революції король Людовик XVI зображається як жирна свиня, яку час зарізати, а його дружина Марія-Антуанета – як пантера або вовчиця, що підкреслює її звірячу природу. Відомо, що імператор Наполеон дуже гостро реагував на карикатури про себе. Він навіть вимагав від короля Англії судити таких людей як вбивць. Дізнавшись про таку реакцію Наполеона на карикатури про себе, у Росії в 1812 році під час Вітчизняної війни провели цілу повномасштабну карикатурну кампанію проти французького імператора та його армії, а головнокомандуючий російською армією Михайло Кутузов для розповсюдження карикатур навіть утворив при своєму штабі особливу друкарню. Висміюючи Наполеона, глузуючи над його зовнішністю, російський полководець прагнув засобами карикатури піднести патріотичні настрої серед народних мас та в армії [2].

Великого поширення набула карикатура в роки Першої світової війни. Саме працюючи з карикатурами цього періоду, можливо застосувати порівняльний підхід до карикатур у різних воюючих країнах.

У радянський період офіційна карикатура служила політичним цілям: боротьбі із «зовнішнім ворогом – капіталізмом» і з внутрішніми окремими моральними недоліками суспільства «будівників соціалізму», висміюючи дармоїдство, пияцтво, прогули і тому подібне. А втім, нарівні з офіційною карикатурою завжди існувала підпільна, така, що висміювала владні структури, що не могла робити офіційна.

У роки непу з'явилось багато різних гумористичних журналів, але їх життя виявилось недовгим. У 1922 році починають видаватися відразу декілька сатиричних гумористичних журналів: «Крокодил» «Смехач», «Заноза», трохи пізніше, в 1923 році – «Прожектор» (при газеті «Правда») і ще декілька. Там публікується в основному література для невибагливого читання, далека від політики, неконфліктна, хоча і з обережним прийняттям нової радянської дійсності: гуморески, веселі невибагливі історії, пародійні вірші і, звичайно, карикатури. Але всі ці видання стали винятком в радянській періодиці і дуже скоро за рішенням властей були закриті, з 1930 року «Крокодил» залишився єдиним загальносоюзним сатиричним журналом.

Під час Другої світової війни карикатура стала якоюсь мірою знаряддям боротьби і засобом патріотичного підняття духу. Часи хрущовської відлиги відкрили нові можливості для розширення сфери діяльності офіційної радянської карикатури, але все це із закінченням хрущовської відлиги закінчилося так само швидко, як і почалося. Внутрішньої політичної карикатури офіційно не було, а ледь не єдина сфера радянського життя, яка піддавалася осміянню, – сфера обслуговування. Чимало яскравих карикатур було в українському сатирично-гумористичному ілюстрованому журналі «Перець», який

критикував такі вади суспільства: пияцтво, бюрократію, присвячував увагу боротьбі зі спекуляцією, безпорадністю адміністрації, також побутовим справам [3].

У пострадянський період межі карикатурних тем були скасовані. Будь-які теми були відкриті. Відразу ж найбільшого поширення набула політична карикатура. Карикатури на політичних діячів заповнили всі газети і журнали. З'явилися нові теми для карикатур: олігархи, кримінал у владі, корупція, новий погляд на політичну боротьбу, нові соціальні проблеми.

Карикатура – візуальне джерело, засноване на гуморі або іронії. Це надзвичайно виразне візуальне джерело. Гумор та іронія допомагають автору донести ідеї, що інколи небезпечні та нерозумні з політичної точки зору. Цінність карикатури в тому, що вона віддзеркалює настрої людей певної епохи. Але не слід забувати, що використовувати карикатурні зображення перелічених епох слід обережно. Адже учні далекі від уявлень та символів тих часів та гумористичних традицій різних народів. Художник-карикатурист виходить з того, що глядач повністю знайомий з проблемою, якій присвячена його робота. Тому вчитель має або використовувати карикатури із загальновідомими образами, або надавати учням додаткову інформацію для повного розкриття змісту джерела. Це вимагає від вчителя додаткової підготовки.

Якщо говорити про історичну інтерпретацію, то важливо пам'ятати, що художник-карикатурист рідко буває об'єктивним. Частіш за все в своїй роботі він спирається на певні, вже існуючі стереотипи. Також важливо пам'ятати, що не всі теми в історії можна розглядати за допомогою гумору. Слід враховувати національні та релігійні особливості учнівського колективу аби використання карикатури не образило жодного з учнів. Це

правило в умовах сьогодення є надзвичайно актуальним, враховуючи, наприклад, події, що сколихнули Францію та Данію на початку 2015 року.

Інтерпретацію та аналіз політичної карикатури можна здійснювати за алгоритмом, що запропонував П. В. Мороз:

1. Розгляньте уважно карикатуру. Яка дата її створення? Якій історичній події чи якому явищу вона присвячена?

2. Чи упізнаєте ви персонажів карикатури? Завдяки чому? Що вони роблять? Як вони одягнені? Наскільки реалістично чи гіперболізовано зображені персонажі? Якими засобами це досягається?

3. Опишіть предмети, зображені на карикатурі. Наскільки реалістично чи нереалістично вони зображені?

4. Визначте символи, використані в карикатурі. Що вони означають? Чому художник помістив їх у малюнок?

5. Що означає підпис під карикатурою? Чи збігається він із сюжетом малюнку? Яке ставлення відображає карикатурист до персонажів чи події?

6. Які ідеї та політичні погляди, на ваш погляд, сповідує автор малюнку? За чим це можна визначити? Чи згодні ви з інтерпретацією персонажів, подій, явищ, яку подає автор карикатури?

7. Що ви знаєте про цю історичну подію, явище, зображених на карикатурі історичних осіб з інших джерел інформації?

8. Яку нову інформацію ви отримали під час аналізу карикатури? Як вона співвідноситься з попередніми знаннями? [4].

Учням необхідно надати можливість застосувати цей алгоритм кілька разів на заняттях під керівництвом вчителя, перед тим як вони зможуть використовувати його самостійно. Дотримання такого детального алгоритму допоможе сформувати в учнів відповідні навички, спостережливість, увагу, що вкрай необхідне при аналізі та інтерпретації карикатур [4].

Отже, за багатомісячну історію свого існування карикатура пройшла безліч етапів – утрированого зображення реальності, шаржу, побутової сценки, жанрової зарисовки, книжкової і журнальної ілюстрації, політичної сатири і, нарешті, філософського осмислення реальності. Вона, як правило, відображає проблеми суспільства і ще з ранніх часів служила певним методом самоствердження над кривдником чи ворогом. У сучасному світі карикатура стає підґрунтям гучних кривавих публічних скандалів та перетворюється на документальне джерело.

Таким чином, карикатура створює яскравий образ, коротко і яскраво резюмує суть історичного чи суспільного явища, події. Використання цього типу візуальних джерел сприяє розвитку образного та логічного мислення учнів. Вчить критично ставитись до інформації, яку можна отримати з різних інформаційних джерел, що дуже важливо в сучасному житті та є одним із завдань при формуванні інформаційних компетентностей сучасного учня.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вагин А. А. Методика обучения истории в школе. Москва, 1985.
2. Горяйнова О. А. Исторический источник – карикатура. URL : www.openclss.ru.
3. Комаров Ю. Запам'ятовується назавжди! З практики використання політичних карикатур у шкільному викладанні історії. *Історія в школах України*. 2004. № 1. С. 24–27.
4. Мороз П. Карикатура як історичне джерело: методика роботи в умовах дослідницького навчання. *Історія і суспільствознавство в школах України*. 2012. № 11. С. 26–32.